

Світлана Іваницька

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ ЯК «НАВЧИТЕЛЬ ... В ЖИТТІ ТА КЕРІВНИК ПОКОЛІННІВ» У ЖИТТЄСВІТІ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

У статті на підставі методологічного інструментарію соціального конструктивізму, поколінневої історії та колективної пам'яті представлено аналіз публіцистичних і мемуарних матеріалів, що належать видатному літературному критику, літературознавцю й публіцисту Сергію Єфремову (1876–1939). У фокусі його уваги довгий час перебувала постать визначного історика, археолога, громадсько-політичного діяча Володимира Антоновича (1834–1908). Доведено, що образ В. Антоновича у категоріях «соціології знання» може бути визначений як «узагальнений Інший» в індивідуальному життєсвіті С. Єфремова.

Ключові слова: С. Єфремов, В. Антонович, персоналістична публіцистика, «узагальнений Інший», покоління, комеморація, соціальний конструктивізм.

Звертаючись до долі й інтелектуальної спадщини діячів з покоління 1890–1900-х рр., неодмінно натрапляємо на ім'я Володимира Боніфатійовича Антоновича (18 січня 1834 р., с. Махнівка, Бердичівський повіт, Київська губернія (за іншими даними: 1830 р., м. Чорнобиль) – 21 березня 1908 р., Київ). У минулому році промайнув ювілей 110-річчя від дня його смерті, у поточному році минає 185 років з дня його народження. Видатний історик, археолог, етнограф, археограф, нумізмат, член-кореспондент Російської АН з 1901 р., багаторічний професор університету св. Володимира в Києві, В. Б. Антонович виховав «київську документальну школу» істориків, до якої тяжіло не менш як 50 осіб різного політичного спрямування (М. Грушевський, О. Грушевський, А. Синявський, В. Доманицький, В. Щербина, брати В. і Д. Щербаківські, Д. Багалій, І. Каманін, В. Данилевич, М. Дашкевич, М. Довнар-Запольський, В. Ляскоронський та інші). Був одним з фундаторів Київської (Старої) Громади (1859 р.) і, як свідчать мемуаристи, після відбуття М. Драгоманова за кордон став головним генератором ідей у цьому провідному до середини 1890-х рр. осередку українства. Від 1861 р. і до початку 1890-х рр., що знаменували собою закінчення українофільського періоду національного руху, слово В. Антоновича було найвагомим для старогромадівського середовища. І хоча той завжди перебував під пильним жандармським доглядом, але всі спроби «зловити» поважного професора, прихованого «мазепинця», кінчалися нічим. «Візьмуть, бувало, вночі батька на «допрос»... мучаться з ним цілу ніч, а на ранок привозять...», – розповідала його дочка Ірина Володимирівна. – «Та й хитра голова ваш професор – нічого з ним не вдієш», – переказували після жандарми». В. Б. не було ні разу арештовано, а останні 20 років не було й трусу, хоч, як це виявилось під час справи 1889 року, жандармам було відомо про «публіцистичну» діяльність В. Б. досить ґрунтовно¹. Спільно з О. Кониським ініціював політику « нової ери » – пошуки польсько-українського порозуміння в Східній Галичині наприкінці 1880 – на початку 1890-х рр., був ідейним натхненником концепту «Галичина – український П'ємонт» (ідея перетворення Львова під конституційною Австрією

1 Див.: Синявський А. З публіцистичної діяльності В. Б. Антоновича: листування з М. Ф. Комаровим (1889-1891 рр.) // Україна. 1928. № 5. С. 79–87. Републікація.: Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ : Заповіт, 1997. Т. 2. С. 173–174.

на центр всеукраїнської громадсько-культурної праці). У Львівському університеті для В. Антоновича заснували кафедру історії Східної Європи (по суті, української історії), яку в 1891 р. він планував очолити, але за станом здоров'я та віком так і не наважився на кардинальну зміну обставин життя, запропонувавши обійняти її в 1894 р. М. Грушевському. Довгий час був (разом із В. М. Леонтовичем) довіреною особою В. Ф. Смиренка («Хорса») – головного мецената «української справи» модерної доби націєтворення. У 1897–1904 рр. В. Антонович – один із ініціаторів створення та член Ради Всеукраїнської безпартійної демократичної організації (ВБДО) як федеративної спілки громад. Підтримав процес її трансформації в першу українську політичну партію ліберально-демократичного спрямування – Українську демократичну партію (1901–1904 рр.). Виступав як порадник і наставник у політичних та практично-організаційних справах, «експерт» у політиці національної культури, інтелектуал, що на підставі критичного аналізу історичної минувшини України був здатен передбачати її майбутнє. Як свідчать джерела особистого походження, багато хто з «людей 1890-х» обирав свій шлях, орієнтуючись на поради свого «вчителя». Спроби дешифрувати незбагненну таємницю його впливу робилися як за його життя, так і після відходу у вічність.

Щодо множинності сучасних історіографічних інтерпретацій образу та значення діяльності В. Антоновича, виокремимо наступні концептуальні моменти. На думку І. Б. Гирича, «відкрито не втручаючись у політику, В. Антонович, проте, був виразником суспільно-політичних сподівань тієї частини інтелігенції, яка на все українське дивилася не як на провінційну етнографічну цікавинку, приречену історією на зникнення, а як на самостійне повновартісне національно-культурне явище, що має потужний потенціал для свого розвитку. Ще й через десять років по смерті В. Антоновича, за словами видатного історика ХХ ст. Олександра Оглобина, над Києвом витав його дух. Усе свідчило про його ідейну присутність у кожній тогочасній громадсько-вагомій справі. Таке саме враження склалося й у Володимира Вернадського, коли він у 1918 р. приїхав до Києва з Москви»². Водночас, як зауважує В. І. Ульяновський, «двоїстість пронизувала практично увесь земний шлях Антоновича... Ясно, що Антоновичу було нелегко. І має бути зрозумілим, що за такої двоїстості життя неможливі його однозначні оцінки»³.

Олексій Ясь, з'ясовуючи стиль історіописання та методологічні настанови В. Антоновича, розгортає повний спектр висловлених у літературі оцінок і зазначає, що нині ствердилася думка про полістильну основу світосприйняття В. Антоновича. Так, його розглядають як людину «двох вір» – «романтичної та позитивістської» (Н. Яковенко), як історика, що сприймав минувшину «крізь призму польської романтики, і французького раціоналізму та раннього позитивізму» (О. Кіян), зрештою як «напів-позитивіста» (О. Кіян)⁴. У підсумку, зауважує О. В. Ясь, можна визнати, що «історичні погляди та світосприйняття В. Антоновича сполучають різні елементи: інтуїтивні (пізній романтизм), аналітичні (ранній позитивізм, просвітницький раціоналізм) та прагматичні (культурницька програма українського національного руху) складові. Та, незважаючи на відмінну стильову природу, вони досить гармонійно інтегруються навколо його громадського ідеалу як взаємодоповнюючі, а не конфронтуючі компоненти. Таке поєднання дозволило історика уникнути низки стильових крайнощів позитивізму, зокрема, не потрапити у полон суцільного фактографізму та позбутися лещат тотального детермінізму. Проте це сполучення й створило той феномен роздвоєності образу В. Антоновича в українському історіописанні ХХ ст., що постає то у вигляді об'єктивіста-документаліста, то в подібні синтетика-концептуаліста»⁵.

2 Гирич І. Володимир Антонович – автор концепту нової України // Гирич І. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012. С. 20–30.

3 Ульяновський В. І. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В. Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / Упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ : Либідь, 1995. С. 16–17.

4 Ясь О. В. Незвичайний позитивіст Володимир Антонович // Україна крізь віки: Збірник наук. праць на пошану академіка НАН України професора В. Смолія. Київ, 2010. С. 880.

5 Там само. С. 892.

Прихильник постмодерністських підходів Володимир Ващенко пропонує перейти від вивчення соціально-наукових проблем до проблеми осягнення особистості та в «Лекціях з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський)» (Дніпропетровськ: ДГУ, 1998) вибудовує власну психобіографічну модель формування натури свого «героя», шукаючи «метапрограму» його життя, пропонуючи бачити у вченому прихильника антропологічного розуміння історії⁶. Власне ця обставина, як зауважує Леонід Зашкільняк, дозволяє досліднику об'єднати такі суперечливі моменти біографії видатного діяча, як «Антонович-медик», «Антонович-історик», «Антонович-археолог», «Антонович-етнограф» тощо⁷. Щоправда, Л. О. Зашкільняк додає, що одночасно з поля зору В. В. Ващенко зникає така важлива складова, як «Антонович-політик», акцентуючи, що «простеження політичної діяльності цієї скритної людини представляє великі труднощі через брак прямих джерел, однак з документальних матеріалів, запроваджених до наукового обігу останніми роками, бачимо, який сильний відбиток вона наклала на свідомість ученого, а, можливо, навіть була визначальною для його життєвої програми, в тому числі й наукової»⁸. Розглянувши три парадокси існування «Київської документальної школи», В. В. Ващенко спочатку зіставляє висловлювання самого В. Антоновича (заперечення школи) і його учнів (ствердження школи). Далі дослідник намагається розшифрувати загадку величезного дидактичного, ледь не гіпнотичного, впливу Антоновича на учнів. Нарешті, проаналізувавши складові популярності вченого, він доходить висновку про ірраціональність його чинності як харизматичного лідера⁹. На підставі спогадів осіб, які слухали лекції історика, В. В. Ващенко виокремлює як головний елемент харизми вченого та ідейного лідера тембр його голосу¹⁰, завдяки якому Антонович нібито досягав ірраціонального впливу на слухачів, а харизматичний авторитет ученого породжував масовий свідомісний феномен «київської документальної школи». «Цей феномен – і тут не можна не погодитись з дослідником – є швидше науковою метафорою, ніж науковою дефініцією (с. 116)», – коментує висновки автора Л. О. Зашкільняк¹¹.

Огляд літератури, присвяченої С. Єфремову як публіцисту й громадсько-політичному діячеві, зроблено нами в попередніх розвідках¹².

У даній студії, користуючись інструментарієм соціального конструктивізму, поколінневої історії та колективної пам'яті, спробуємо проаналізувати комплекс публіцистичних і мемуарних матеріалів, що вийшли з-під пера С. Єфремова, та по можливості зіставити його оцінки й підходи з висновками людей близького йому кола. Аналізуючи таке джерело, як персоналістична публіцистика С. Єфремова, можна

6 Ващенко В. В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський). Дніпропетровськ: Дніпропетровський держуніверситет, 1998. С. 29.

7 Ващенко В. В. Назв. праця. С. 34.

8 Зашкільняк Л. [Рец.]: Новий погляд на українську історіографію XIX – початку XX століття: В. В. Ващенко. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський). Дніпропетровськ: Дніпропетровський держуніверситет, 1998 // Український гуманітарний огляд. Київ, 1999. Вип. 1. С. 13–23.

9 Ващенко В. В. Назв. праця. С. 112.

10 Там само. С. 115.

11 Зашкільняк Л. Назв. праця. 13–23.

12 Іваницька С. Українська ліберально-демократична еліта кінця XIX – початку XX ст. в пострадянській гуманітаристиці: історіографічні здобутки та методологічні інновації // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 23. Київ: Інститут історії України, 2013. С. 284–316; Іваницька С., Єрмашов Т. Постаць Сергія Єфремова на сторінках журналу «Український історик»: студії та документи // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2016. Вип. 26. С. 161–181; Іваницька С., Єрмашов Т. Постаць Сергія Єфремова – публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці // Українська біографістика: зб. наук. праць. Київ, 2013. Вип. 10. С. 281–307; Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): монографія. Херсон: Гельветика, 2018. С. 91–118.

отримати відповідь на питання – як сприймався діячами культурної (організаційної) й політичної стадій українського руху Володимир Антонович, ця для багатьох неопосвячених утаємничена «людина в тіні», яким чином конструювався його ювілейний образ, а згодом – комеморативний канон, нарешті, які трансформації відбулися з цим образом у колективній і історичній пам'яті у 1920-ті роки?

Стосовно методологічних орієнтирів, доцільним уявляється розгляд цієї проблеми із застосуванням концепту «узагальненого Іншого». Поняття було запроваджене до наукового обігу соціологом Джорджем Гербертом Мідом (1863-1931), який вважав, що індивід формує образ «узагальненого Іншого» у процесі соціальної взаємодії, за якої цілі, цінності, очікування, думки членів певної групи стають прийнятними і для конкретної особи, яка їх «привласнює». Хоча початкові фази можуть бути досить специфічними через індивідуальні особливості сприйняття окремими індивідами групових цінностей, через деякий час увесь комплекс факторів стає взаємопов'язаним і узагальненим, не залежачи надалі від специфічних цілей чи бажань окремих людей. Таким чином, завдяки наявності «узагальненого Іншого», особа починає успішно взаємодіяти всередині групи і реалізувати її цінності в практичній діяльності. «Узагальнений Інший» також значною мірою сприяє розвитку в особі здатності до абстрактного мислення і розв'язання неординарних задач (зокрема, формуванню навичок та умінь пошуково-дослідницької й творчої діяльності).

На думку психолога Є. П. Ільїна, вирішуючи свої завдання поодиночі, завдяки уяві ми не відчуваємо себе самотніми а, приймаючи певне рішення, відчуваємо впевненість у його правильності ще до перевірки й критичної оцінки наслідків. Адже у цьому випадку отримуємо «підказку» від «узагальненого Іншого», який втілює для нас не лише досвід, але й творчий потенціал людського роду загалом. Суб'єктивно момент отримання такої «підказки» переживається як інтуїтивне прозріння, «осяння згорі». Цей «узагальнений Інший» одразу або з часом починає диференційовано виконувати функції внутрішнього Партнера (*сприяння*), Господаря і Контролера – «царя в голові» (*довільність*), Натхненника (*емоційна підтримка*), Співбесідника (*внутрішня мова*), Однодумця (*рефлексія*), Вищого Судді (*совість*), Співавтора (*творчість*) й інші. Але найголовніше, він дозволяє наново відкривати «небуденні світи» не тільки в повсякденній реальності, але і в нас самих. Силою уяви за сприяння «узагальненого Іншого» ми перетворюємо наше повсякденне психічне життя, уже обжиту територію власного Я в «terra incognita» – у щось небуденне, землю, яку тільки належить обжити, і це спонукає стати на шлях самоперетворення. Л. С. Виготський убачав психологічну сутність творчості у «створенні нових форм поведінки», їхньому освоєнні й розвитку. Таким чином, «узагальнений Інший» стає співучасником (посередником) нашого особистісного зростання¹³. Можна припустити, що у процесі «визрівання» й конструювання світоглядних цінностей покоління «Молодої України» 1890-х рр. саме В. Б. Антонович виконував таку роль¹⁴.

Поняття «життєсвіт», яке запровадив Ю. Габермас та яке використовується в студіюванні проблеми («світ життя», «світ ідей», «світ книжок», «світ політики»), бере свої витоки з феноменологічної соціології, зокрема з праць А. Шюца. Ю. Габермас вважає, що життєсвіт являє собою погляд із середини окремого суб'єкта, складається з культури, суспільства й особистості. Участь у комунікативній дії і досягнення взаєморозуміння з точки зору кожної із зазначених позицій сприяють відтворенню життєсвіту через інтеграцію суспільства і формування особистості¹⁵. Поняття «комунікативної дії» вимагає, щоб дійові особи були розглянуті як суб'єкти, що говорять і слухають, бо пов'язані тісними стосунками з об'єктивним, соціальним або

13 Ільїн Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности. Санкт-Петербург : Питер, (Мастера психологии). С. 90–91.

14 Докладніше: Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): монографія. С. 401–421.

15 Див.: Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2002. (Серия «Мастера психологии»). 688 с.

суб'єктивним світом, відстоюють значущість того, про що говорять, думають, у чому переконані¹⁶. Вільна та відкрита комунікація, прибічником якої був у публіцистиці та громадському житті С. Єфремов, підтверджує актуальність для історико-біографічних досліджень цих ключових теоретичних понять. Ми й нині спілкуємося зі «значащими Іншими» й «узагальненими Іншими» С. Єфремова через їхню літературну спадщину, опрацьовану, прокоментовану й видану самим Сергієм Олександровичем, через історію їхнього «життєсвіту», написані ним.

Дослідниця колективної й історичної пам'яті Лариса Буряк виокремлює наступні етапи трансформації символічного образу В. Антоновича. У дореволюційну добу це – насамперед прижиттєві ювілеї діяльності вченого як «організований» процес збереження пам'яті. Так, у 1890 р. українська громадськість відзначала 25-літній ювілей наукової діяльності Антоновича, у 1895 р. – 25-ліття його професорства у Київському університеті. У зв'язку з останньою подією В. Антонович був удостоєний звання заслуженого професора. Упродовж наступних років відзначались 30, 35, 40, 45-ліття наукової, професорської та громадської діяльності вченого. І «кожна з цих подій мала подвійні конотації, виступаючи водночас як заходом по вшануванню заслуг, так і кроком на шляху творення моделі пам'яті»¹⁷. Під час відзначення ювілейних дат конструювався образ В. Антоновича як «славетного сина», «світоча науки», вченого, «яким міг би пишатися кожен європейський народ». Одна з перших спроб концептуалізації образу В. Антоновича на тлі епохи, з'ясування переформулювання ідентичності та ідеологічних засад, належала його товаришеві молодих літ з генерації «шістдесятників» Борису Познанському¹⁸. У січні 1903 р. влада нагородила В. Антоновича орденом Станіслава I ступеня.

У 1906 р. відзначався 35-літній ювілей його професорства. Цей ювілей, попри байдужість до нього самого В. Антоновича, викликав справжню боротьбу за його добробок між українським і російським історичними напрямками¹⁹. Установче зібрання комітету для вшанування визначного вченого відбулося 15 травня 1905 р. в редакції «Киевских откликов»; ініціаторами виступали М. Довнар-Запольський, М. Дашкевич, М. Василенко. Було прийнято рішення про підготовку збірника статей з промовистою назвою «Сыну Украины»²⁰. Збірник мислився як двомовний, і постать В. Антоновича розглядалася передусім як представника російської науки, бо ідеологічним лідером цього видання швидше за все був М. Довнар-Запольський²¹.

Гурток видавництва «Вік», до якого належав С. Єфремов, також ушанував ювіляра. У «Новій громаді» (1906, кн. 9) з'явилась стаття його учня В. Доманицького²². Б. Грінченко писав у «Новій громаді»: «Довго сподіваний ювілей одного з ініціаторів цього товариства, професора В. Антоновича, нарешті, відбувся 12 грудня – на жаль, не прилюдно, зважаючи на здоровля високоповажаного ювілята. Заслуг його не будемо тут підкреслювати: їх добре знає учений світ, і «Нова Громада» дала вже з приводу ювілею окрему розвідку. Щиро бажаємо високошановному ювілятові, який уже бачить зорю нашого воскресення, зазнати на собі тепло животворчого проміння будущею українського відродження»²³.

16 Див.: *Габермас Ю.* Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації. Першоджерела комунікативної філософії / Пер. з нім. Л. Ситниченко. Київ: Либідь, 1996. С. 84–91.

17 *Буряк Л. І.* Образ В. Б. Антоновича у контексті комеморативних практик ХХ століття // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. Київ, 2012. Вип. 3. С. 345–371.

18 *Познанский Б.* Воспоминания. Москва: Тип. П.П. Рябушинского, 1913. 68 с.

19 *Гирич І. М.* Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // *Гирич І.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип, 2016. С. 468–476.

20 *Кіржаєв С., Ульяновський В.* Шануючи пам'ять (До історії збірника «Сыну Украины») // Синови України: Зб. статей 1906 року на пошану проф. В. Антоновича (фототипне відтворення). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1993. С. 114, 115.

21 *Гирич І. М.* Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди. С. 473.

22 М. Грушевському стаття В. Доманицького не сподобалась – на його погляд, вона являла собою студентські враження автора, а Михайло Сергійович хотів концептуального підходу (Див.: *Гирич І. М.* Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди. С. 476).

23 *П. Вартовий.* З українського життя // Нова громада. 1906. Кн. 12. С. 155.

Широкого розголосу набула смерть В. Антоновича в 1908 р. – вона стала «тією межею, за якою розпочинався шлях до конструювання його образу на засадах величності»²⁴. Водночас було покладено початок формуванню іншої складової образу, що поступово укорінюється у колективній свідомості внаслідок заходів на вшанування пам'яті. З появою публікацій «учнів» (С. Єфремова, В. Доманицького та ін.) простежуються нові тенденції у меморіальному полі. На хвилі посмертного вшанування пам'яті В. Антоновича формується відповідний сегмент «місце пам'яті» – некрологи, поховальні промови, виступи на засіданнях наукових товариств, спогади, присвячені пам'яті «Учителя», «Сина України», «визначного громадянина». Некрологи надрукували такі періодичні видання, як «Киевские вести», «Вестник Европы», «Исторический вестник», «Слово», «Русские ведомости», «Киевлянин», «Киевская мысль», «Южный край», «Новое время», «Московские ведомости». У фондах Інституту рукописів НБУВ зберігається спеціальна архівна справа, яка містить колекцію усіх цих некрологів, серед них деякі належать перу С. Єфремова – наприклад, текст з газети «Киевские вести» (1908, № 67, 9 марта), примірники якої нині є раритетами²⁵. Отже, на думку фахівців, одразу після поховання меморіальна модель образу В. Антоновича вибудовувалася відповідно у двох вимірах – суто людському та науковому. У образі В. Антоновича-людини виокремлювалися такі риси, як чесність, доброта, великий моральний вплив, сила духу. В. Антонович-учений поставав як людина глибоких знань, археолог, нумізмат, літературний критик, видатний професор, який розвивав у «учнів» безкорисливу любов до наукової праці. Показово, що С. Єфремов у своїх комеморативних працях використав самоідентифікаційну оцінку – «син України», що стала alter ego ще за життя вченого і перейшла у меморіальний простір ХХ й ХХІ століть²⁶. С. Єфремов також зазначав, що як учений у галузі історії та археології України він набув європейського визнання і створив власну наукову школу. У підсумку маркер «син України» стає домінантою образу вченого на тлі його посмертних комеморацій²⁷.

У некролозі, надрукованому в газеті «Слово», акцент було зроблено на демократизмі В. Антоновича, його політичній і громадській діяльності, нерозривному зв'язку з народом, прагненні впливати на свідомість українського соціуму з метою просвітництва. Підкреслювалися рішучість та сміливість як основні риси людини, що дозволили йому здійснити карколомний вчинок, зумовили «вступ шляхтича-поляка до української демократичної організації». У центрі уваги знову ж таки акцентувалася ідея, висловлена В. Антоновичем у «Сповіді», що «служити шляхті, котра живе з хлопів-українців і зневажає їх, він не має права, бо мусить нести свою любов і свої сили народові, серед якого і на працю якого живе він і його родина»²⁸.

Під час засідання Українського наукового товариства, яке відбулося за кілька днів по його смерті, 16 (29) березня 1908 р., виступили М. Грушевський, А. Лобода, Г. Павлуцький, І. Стешенко²⁹. Короткий зміст доповіді, проголошеної М. Грушевським, був опублікований спочатку в газеті «Киевские вести» й у повному обсязі в збірнику УНТ у Києві³⁰.

Посмертні комеморації, присвячені В. Антоновичу, відбувалися в різних формах: спроби підготувати до видання твори вченого; відзначення річниць смерті, поява ста-

24 Див.: Буряк Л. І. Назв. праця. С. 345–371.

25 Інститут рукопису НБУВ НАНУ. Ф. І. Спр. 8074. Некрологи про В. Б. Антоновича. Арк. 12–36. Стаття С. Єфремова розпочинається такими рядками: «В лице скончавшегося вчера В. Б. Антоновича историческая наука понесла крупнейшую потерю... [...] Работой всей своей жизни В. Б. Антонович доказал искренность своей программы, изложенной им в «Исповеди» и несомненно Украина всегда будет считать почившего деятеля в числе лучших сынов своих» (арк. 12–14).

26 Єфремов С. Сын Украины // Киевские вести. 1908. № 68. 9 марта. С. 12.

27 Докладніше: Буряк Л. І. Назв. праця. С. 371.

28 Інститут рукопису НБУВ. Ф. І. Спр. 8074. Арк. 16.

29 На засіданні заслухали 6 доповідей. Переважна частина доповідей опублікована в третій книжці «Записок Українського наукового товариства у Києві» (Київ, 1909, на титулі – 1908), яка вийшла з посвятою: «Незабутнім заслугам Володимира Антоновича свого дійсного члена присвячує сей том Українське Наукове Товариство в Києві».

30 Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського наукового товариства у Києві. 1909. Кн. III. С. 5–14.

тей, де аналізувалася його наукова діяльність. Уже в 1908 р., дбаючи про збереження пам'яті про вченого, його вдова Катерина Мельник порушила клопотання щодо видання його творів. За її ініціативи та за підтримки М. Грушевського і Д. Багалія було складено орієнтовний перелік праць історика, ініційовано створення редакційної колегії. За допомогою В. Данилевича – учня В. Антоновича, підготовлено тексти перших кількох томів. Проте Перша світова війна, подальші революційні події унеможливили втілення цього проекту в життя. У першу річницю смерті В. Антоновича відбулася панахида в Софійському соборі. Виставку, яка відкрилася 25 березня 1928 р. в будинку Історичної секції ВУАН на вулиці Володимирській (тодішній Короленка), 35 та була підготовлена за ініціативою Історичної секції ВУАН, присвятили 20-річчю смерті видатного вченого. Вона стала першою й останньою до сьогоднішніх днів масштабною експозицією про життя та творчий доробок В. Антоновича, насиченою величезною кількістю раритетів³¹.

У 1932 р. зусиллями науковців ВУАН вдалося видати перший том під назвою «Твори. Повне видання». У 1934 р. з'явилася погромна рецензія І. Слизького, який звинувачував видавців у «ворожому ставленні до радянської влади». У наступні роки радянська історіографія кваліфікувала В. Антоновича як буржуазного націоналіста, тому про наступне видання його творів «забули». У подальшому В. Антонович згадувався тільки в негативному плані. У пострадянський період у серії «Пам'ятки історичної думки України», започаткованій видавництвом «Либідь» 1989 р., з'явилася найповніша на сьогодні збірка вибраних творів В. Антоновича³², яка дає реальне уявлення про нього як вдумливого дослідника історії України, блискучого публіциста і громадського діяча³³. У 1997 р. побачили світ два томи (з планових трьох) документального видання «Син України: Володимир Боніфатійович Антонович»³⁴, яке містить тексти Б. Познанського, П. Житецького, М. Драгоманова, О. Русова, М. Грушевського, Б. Грінченка, В. Доманицького, С. Єфремова, Ф. Матушевського, А. Верзиліва, В. Біднова, Д. Дорошенка, О. Лотоцького, Є. Чикаленка, О. Шульгина, А. Сивявського, Б. Кістяківського, С. Єгунової-Щербини.

В інтелектуальній спадщині Сергія Єфремова реальний та уявний образ В. Антоновича посідає поважне місце. Так, щоденник 1895–1896 рр., що висвітлює визрівання «світу ідей» С. Єфремова, містить записи про відвідування приватних лекцій та студіювання праць В. Антоновича. Символічною є наступна фраза: «В Росії тепер нема історика з більшими заслугами, ніж В. Б. Антонович»³⁵.

У мемуарах Сергій Олександрович у громадській пропаганді українських ідей на перше місце ставить О. Кониського, тоді як В. Антоновича називає «позалаштунковим ідеологом» українства. У той же час, відтворюючи історію діяльності Ради ВБДО та підкреслюючи, що організацію було засновано «не як партійне, а як національне тіло» і «національно-культурну роботу й поставила вона собі найперше на меті», свідчить: «На чолі Ради стояв тоді Антонович з його тактовністю, вмінням стирати гострі ріжки та обходити розрадіні питання, з його нахилом до обережності й конспіративності. Елемент ліризму вносив музикант Лисенко, тверезого розуму й обміркування – Чикаленко»³⁶. Інші мемуаристи й публіцисти – Є. Чикаленко, О. Лотоцький, М. Грушевський, М. Славінський – оцінювали В. Антоновича як представника, по-

31 *Панькова С.* Михайло Грушевський у творенні національного пантеону: виставка пам'яті Володимира Антоновича (1928 рік) // Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 2 / Національна академія наук України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2019. С. 66–95.

32 *Антонович В. Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ : Либідь, 1995. 814 с.

33 *Див.: Бутч І.* [Рец.]: В. Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ : Либідь, 1995. 814 с. *ЗНТШ.* Львів, 1997. Т. 233. С. 590–596.

34 *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський.* Київ : Заповіт, 1997. Т. 1. 447 с.; Т. 2. 448 с.

35 *Єфремов С.* Щоденник (1.01.1895-4.02.1896). Про дні минулі: спогади (1876–1907) / Упорядкув., вступ. ст. І. Гирича. Київ: Темпора, 2011. С. 106, 149–150, 153.

36 Там само. С. 538.

руч із М. Драгомановим, політичної течії старогромадівського руху. Але й відчували глибоку різницю між ними. Це був у їхньому баченні політик, який спочатку вважав за потрібне накопичення інтелігентних сил та розбудову культурної інфраструктури українського руху і лише в перспективі – відверту боротьбу з імперською владою.

У 1900-ті роки С. Єфремов присвятив «вчителю» й «наставнику» чимало некрологів, силуеток, посьвят, есеїв, статей. У систематизованому вигляді цей джерельний комплекс (за виїмком публікацій, що були надруковані в збірниках «Син України»), оприлюднений нещодавно нами у першому томі єфремовської публіцистики персоналістичного характеру³⁷. Хронологічна послідовність праць свідчить про те, що перші лапідарні нотатки молодого автора з'явилися на шпальтах ЛНВ у 1902 р. У 1908 р. із нагоди смерті вченого у газеті «Рада» Єфремов надрукував низку публікацій інформативного й комеморативного характеру, у 1909 р. – пропам'ятну статтю до перших роковин смерті «вчителя», нарешті, 1912 р. переказав та прокоментував змістовні спогади П. Житецького про В. Антоновича, а в 1913 р. подав україномовну та російськомовну рецензії на виданий шанувальниками курс лекцій В. Антоновича під назвою «Коротка історія Козаччини». Показово, що україномовний і російськомовний відгуки в деталях різняться між собою.

У 1908 р. С. Єфремов під враженням свіжої втрати писав: «Помер Антонович...

Нема, певне, між свідомими українцями людини, що не чула б цього наймення, що не зв'язувала б з ним цілком ясного образу невтомного працівника на користь рідної землі. Професор та вчений з європейською славою, спеціаліст [з] історії та археології, він проте був громадським діячем у кращім розумінні цього слова. Спеціаліст таких далеких од життя, здавалося б, дисциплін не вбив у йому живої людини, громадянина, сина рідної землі, якій він присвятив усю свою працю і свою світлу особу. І через те не тільки вузькі круги спеціалістів пом'януть нашого небіжчика за його вчені заслуги – по всій Україні голосною луною розкотиться сумна звістка про тяжку втрату. Певне, численні слухачі та учні небіжчика, що витворив цілу школу в науці, поділяться з нами своїми споминками про його, складуть ціну його науковим заслугам, освітять усіма сторонами ту надзвичайно чулу і живу особу, зносини з якою вже сами по собі давали величезну втіху. Над свіжою могилою нам хочеться поки що пом'янути заслуги славного небіжчика, як громадянина рідного краю, як працівника на користь рідного народу, – хочеться хоч коротенько згадати його величезні заслуги на цьому полі»³⁸.

Особливу увагу публіцист звертає на процес перекодування ідентичності В. Антоновича у студентські роки. Далі окреслює значення діяльності «вчителя» в конструюванні української модерної нації, акцентуючи, що: «Усякий, хто був причетний до українського життя в Росії, знав, яку величезну роль зіграв в історії зросту українства Антонович. Поруч його блискучої, усім видної наукової та професорської діяльності – це була невидна, непомітна ширшим кругам праця, як невидне було до недавнього ще часу і само українство, але не меншої ваги, не менше сили, енергії й уваги своєї присвятив їй небіжчик. Кожна справа, що розпочиналась для добра України та її народу, знаходила в йому гарячого прихильника і талановитого працівника. Скрізь його глибокий, бистрий розум умів обернутись і знайти кращий шлях і не дурно ж його звали в близьких кругах «мужем совета». Ще недавно, вже старий і підтоптаний Антонович був бажаним гостем на всіх громадських зібраннях і всі прислухалися до його практичного, розумного слова, до глибокої, хоч і простої поради. Своім впливом, чарами своєї простої, надзвичайно чулої й симпатичної особи він багатьох людей привернув до тієї ж праці, на яку віддав себе, і глибоку борозну проорав він в історії роз-

37 Див.: *Єфремов С. Personalia*: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посьвати, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. Т. 1 / Упорядник – С. Г. Іваницька. С. 56–69. Певна інформація міститься і в томі другому: *Єфремов С. Personalia*: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посьвати, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах / Упорядник – С. Г. Іваницька. Т. 2. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 56, 80, 82, 83, 161, 187–190, 235, 246, 410, 411, 418, 420, 429, 431, 454.

38 *[Єфремов С.]*. Пам'яті ученого-громадянина [На смерть Вол. Антоновича] // Рада. 1908. № 58. 9 марта (22 березня). С. 1.

виту української самосвідомості!»³⁹. С. Єфремов наголошував, що сподівання Антоновича, висловлені свого часу у знаменитій «Сповіді», чи признають українці його «за сина свого народу», безперечно здійснилися. Від імені «свідомого українського громадянства» Єфремов писав про нього як про «щирого сина України»⁴⁰.

У статті «На смерть Володимира Антоновича» (1908) С. Єфремов змальовує постать «вчителя» згідно з вимогами народницького канону: «Маючи надзвичайно м'яку, лагідну вдачу, як людина, небіжчик проте був, кажучи словом Шевченка, немов «в дулевину закутий», як громадянин. Скільки перешкод стрілося йому на вибраному шляху, скільки ворожнечі та напастів стояло кругом його за його діяльність, як українця – і проте не знайшлося такої сили, що змогла збити його з того шляху, на який виступив він молодим юнаком... Совість, що привела його до темної, сірої маси народної, не дозволила йому покинути її вже до віку, і він зробився дослідувачем її минулого, будівничим сучасного та майбутнього»⁴¹. Публіцист подає дефініцію образу свого «узагальненого Іншого»: «великий чоловік, громадянин, учитель, працівник». Наприкінці зустрічаємо ключову для Сергія Олександровича тезу щодо потреби творення власного національного пантеону «батьків» модерної України: «Нам треба не тільки великих людей – потрібні нам і великі могили, як пам'ять про наше минуле, як нагадування, звідки й куди ми йдемо. Ці мовчазні свідки нашого минулого навертають нас на праву путь і проказують, – що коли все на світі минує – то правда таки повік невмируща зостанеться. Серед мовчазних свідків, отих великих могил, буде нам раз у раз голосно промовляти до серця слова правди могила Володимира Антоновича...»⁴². Символізм «великих могил», «пам'ять про наше минуле, як нагадування, звідки й куди ми йдемо» – то один з рефренів персоналістичної публіцистики С. Єфремова дореволюційної доби.

У нотатках «Антонович і Антонович» (1908) С. Єфремов на підставі інформації, поданої газетою «Киевская мысль», переказує майже анекдотичну історію з даруванням владою В. Антоновичу чина «дійствительнаго статскаго советника» (насправді цей чин за сприяння С. Ю. Вітте, що став на той час начальником щойно створеного Департаменту залізничних справ при Міністерстві фінансів, повинен був отримати його приятель, професор політекономії Афіноген Якович Антонович) та коментує цей давній факт наступним чином: «Так несподівано Володимир Боніфатович доскочив генеральства, хоч воно йому, як то кажуть, і за вухом не свербіло. Переплутали крамольника з «истинным сыном отечества» і сепаратиста з патріотом і нагородили першого за «заслуги» другого»⁴³. Чин дійсного статського радника професор отримав у грудні 1891 р. Принагідно С. Єфремов з'ясовує й ставлення В. Антоновича до польського громадянства та польського визвольного руху, захищаючи його ім'я від нових, уже посмертних наклепів критиків із польської газети «Dziennik Kijowski», з обуренням запитує про те, що «ми не розуміємо, звідки оті обвинувачення, що небіжчик ставився до поляків неприхильно? Не до поляків, а тільки до тієї верхньої плівки польського громадянства, що далася взнаки й польському народові так само, як і нашому, був неприхильний Антонович, Володимир Антонович, а не Афіноген. До польського народу, до польських трудящих людей не міг інакше, як з щирим спочуттям та великою прихильністю, ставитись той, хто одцурався шляхетського становища і традицій і пішов до «хлопів», щоб жити й бідувати з ними разом. Обороняючи українського «хлопа», Антонович працював тим і для польського, перетягуючи од шляхецтва до народу більш чужі елементи польського громадянства». Наприкінці С. Єфремов ще раз підкреслює, що теза «про неприхильність до поляків» явно не до речі була згадана над могилою В. Антоновича. «Навпаки, коли братерство народів не мрія, коли воно

39 Там само.

40 Там само.

41 [С. Єфремов]. На смерть Володимира Антоновича // Рада. 1908. № 59. 11 марта (24 березня). С. 1.

42 Там само. С. 1.

43 Див.: Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка). Т. 1. С. 59–60.

має хоч колись у далекій будущині зробитися справжнім ділом, то такі наймення, як Антоновича, повинні стати символом єднання та згоди, мостом, по якому підуть один до одного народи. Народи, а не патентовані «патриоти свого отечества»⁴⁴.

В іншій статті «Живі мертвяки [Антонович і поляки]» (1908) С. Єфремов знову обороняє ім'я В. Антоновича від несправедливого агресивного наступу польської преси: «Вороги, що за життя так часто воювали з ним брехнями та наклепом, тепер ще сміливіше взялися до своєї роботи. Але всіх і все перевершив орган польських краєвців «Кгај», що в ч. 61 надрукував про Антоновича статтю, підписану ініціалами W. C.» Спростувавши всі інсинуації, що висував цей анонім супроти діяльності В. Антоновича, С. Єфремов завершував свій виступ рядками: «А втім – не він, не Антонович мертвий, бо дух його та ідеї вічного гуманізму довіку житимуть на добро людям. Мертві оті вороги, що не спинили своєї злоти навіть перед могилою й дали волю безчесним почуванням. Цих живих мертвяків давно засудила вже історія, якої чесним працівником був наш небіжчик, а тепер ще й власною рукою вони ствердили той засуд. До чистого наймення живого духом Антоновича не пристане те болото, яким силкуються обкидати його мертві вороги: воно на самих же їх і обертається, і ми хоч з обуренням, зате твердо можемо сказати про них словом з євангелії: «оставим мертвым погребати своя мертвецы», до іншого вони не здатні...»⁴⁵.

У статті «В. Б. Антонович на селі» Єфремов подав оповідання, що ходило по «нашій Липовеччині» – його малій батьківщині, про скромність та простоту небіжчика, з якими він обертася до людей⁴⁶. Текст містить ключову для С. Єфремова думку щодо незворотності втрати старшої генерації діячів – шістдесятників-старогромадівців: йдеться про те, що «сходять у могилу один по одному щирі сини України, що так багато на своїм віку працювали на користь рідного народу; вмирає старше покоління наших діячів саме тоді, коли починає вже сходити на тій ниві, яку вони так пильно засівали. Не судилось їм побачити на власні очі того великого врожаю, що мусить бути з зерна, посіяного ними; та за свою працю заробили вони вічну пам'ять в серцях усіх, кому дорогі інтереси рідного краю й народу»⁴⁷.

Як бачимо, у нагоді при препаруванні реалій українського національного життя С. Єфремову ставав концепт «покоління». Публіцист, яскравий і сам багато в чому типовий представник «покоління 1890-х», широко оперував поняттями «люди 40-х», «люди 60-х років», «люди 70-х років», «люди 80-х років», виміряючи таким чином історію десятиліттями, епохами, акцентував наступність поколінь у ділянці національно-культурної й практично-організаційної праці. У його уяві процес «конструювання» модерної української нації поставав як «історія поколінь», а пошанування традицій та символічних цінностей («народ», «нація», «культура», «мова», «книжка») вбачалося гарантом безперервності цього процесу в умовах постійної конкуренції з боку домінуючих націй і дискримінаційних сплесків імперської політики. С. Єфремов наполягав на потребі порозуміння й співпраці поколінь і тому з таким непідробним пієтетом писав про «українських шістдесятників», серед яких, крім В. Антоновича, були також колоритні постаті П. Житецького, О. Кониського, М. Комарова, О. Лазаревського, В. Лесевича, М. Лисенка, К. Михальчука, Т. Рильського, О. Юркевича⁴⁸.

У перші роковини смерті В. Антоновича, шануючи пам'ять «наставника покоління», С. Єфремов писав: «Сьогодні на устах у кожного українця повинно бути одне ім'я – ім'я Володимира Антоновича». Як представник «генерації 1890-х», публіцист вважав взірцем для «українців польської культури» модель життя В. Антоновича та його однодумців-хлопоманів, закликав їх «піти отим самим шляхом, що проказав Ан-

44 Там само. С. 60.

45 Єфремов С. Живі мертвяки [Антонович і поляки] // Рада. 1908. № 66. 19 марта (1 квітня). С. 1. Див. також: Єфремов С. *Personalia*: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка). Т. 1. С. 62–63.

46 [Єфремов С.]. *Липовчанин*. В. Б. Антонович на селі // Рада. 1908. № 69. 22 марта (4 квітня). С. 3.

47 Там само. С. 3.

48 Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): монографія. С. 488–489.

тонович; це покласти інтереси народу – звичайно народу тутешнього, українського – в основу і своєї теоретичної програми, і практичної діяльності; це зв'язати свою долю з долею народних мас. Усякий інший шлях провадить до безодні занепаду і забуття». Цей рух, ініційований українським істориком польського походження В. К. Липинським, якраз розгортався на Правобережжі, і думка С. Єфремова про те, що «ми знаємо й те, що єсть поодинокі люде між поляками на Україні, які йдуть шляхом Антоновича, які його діяльність на користь українського народу взяли за зразок собі. І праця їхня тим більшого важить, що відбувається вона серед байдужости й наперекір більшости польського громадянства», звучала напрочуд актуально. С. Єфремов висловив по суті побажання своїх однодумців по Товариству українських поступовців, щоб зростали лави таких людей і їхня праця знаходила все більше прихильників. Відповідно, ім'я В. Антоновича може бути «найкращим мостом між українським та польським народами»⁴⁹.

За доби українізації в 1925 р. С. Єфремов, уже як академік Всеукраїнської Академії наук, у підсумковій праці «Перед судом власної совісти. Громадська й політична робота В. Б. Антоновича» надзвичайно виражено змалював образ свого «узагальненого Іншого»⁵⁰. Ця студія складається з кількох змістових «блоків». Спочатку подається оцінка стану збереженості документальних джерел та достовірності мемуарних свідчень сучасників. По-друге, наголошується теза, що одразу після смерті вченого «широко-громадські круги були найбільш схвильовані цією подією, признаючись, що втратили навчителя саме в житті та керівника покоління»⁵¹. По-третє, обґрунтовується думка про те, що «за офіційною професією вченого, за добре знайомою постаттю професора стоїть ще теж не випадкова, а органічно з першою зв'язана постать громадського діяча, навчителя не тільки в шкільному розумінні, а й привідці в житті для людей, що може й далеко стояли од чисто наукових інтересів свого вчителя»⁵². С. Єфремов доводив на численних фактах, уже не ховаючись за езоповою мовою, що насправді зі своєї вдачі Антонович був більше політиком, ніж кабінетним ученим, увесь час рвався на широке поле громадсько-політичної роботи. Головними напрямками життєвої активності В. Антоновича С. Єфремов називав професорську діяльність, популяризацію наукових здобутків, видавничу справу, участь у роботі Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства, публіцистичну працю в газеті «Киевский телеграф», наукові студії, що друкувалися в «Киевской старине», а також «всякі культурно-наукові заповзяття широкого громадського значіння аж до літературних виступів» (проти Сенкевича, Флоринського тощо). Але, що найважливіше, «скрізь він був одним з найперших і найдіяльніших членів та робітників». За словами С. Єфремова, це був зовні той тип діяча, який виробила тільки Росія «за часів самодержавної неволі». І щоб дати «повний політичний образ» такого діяча, доводиться відшукувати й відновлювати на підставі натяків або взагалі неповних даних у напівлегальній та легальній діяльності В. Антоновича «яскраві політичні моменти» здебільшого колективних виступів, з причин конспіративності сховані од прилюдних очей. Про один з таких моментів розповідав С. Єфремову небіжчик, відомий філолог і діяч Старої громади П. Г. Житецький⁵³. С. Єфремов підкреслював, що В. Антонович завжди був послідовним як демократ і федераліст у своїх громадсько-політичних переконаннях, і в 1860-ті роки, і пізніше, зокрема, й тоді, коли розпочато політику «нової ери» у Східній Галичині, де «ініціатором та теоретичним оборонцем «угоди»

49 [Єфремов С.]. На роковини смерті Вол. Антоновича. *Рада*. 1909. № 55. 8 марта (21 березня). С. 1.

50 Єфремов С. Перед судом власної совісти. Громадська й політична робота В. Б. Антоновича // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Кн. 5. Київ, 1925. С. 1–12. Видано також окремим відбитком. С. Єфремов датував цю статтю 21–23 березня 1923 р. Передруковано в кн.: Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / упоряд., передмова та приміт.: Е. С. Соловей. Київ: Наукова думка, 2002. С. 704–715. Цитуємо за цим виданням.

51 Там само. С. 705.

52 Там само.

53 Єфремов С. Житецький про Антоновича // *Рада*. 1912. №55. 7 марта (20 березня). С. 3.

був дійсно Антонович» разом з О. Кониським⁵⁴. Розчарувавшись у перспективах галицької політики, Антонович разом із Кониським розпочали організацію громадських сил в Україні. Найвидатнішим наслідком цієї акції С. Єфремов називає факт утворення Всеукраїнської безпартійної демократичної організації. Серед властивих «вчителів» людських якостей С. Єфремов передусім виокремлював скромність, делікатність, м'якість і такт. Риси, які перестали важити для громадсько-політичного діяча в бурхливі революційні дні 1917 р., де події підштовхували до неординарних кроків і не давали часу на тривалі роздуми, коли більше цінувалися популістські обіцянки, ніж виважені гасла та добре обмірковані кроки. Але наприкінці 1890-х – на початку 1900-х рр., у період трансформації українського руху з організаційної стадії у політичну, «авторитетне його слово завсіди імпонувало, викликало увагу й будило зацікавлення. Стіни історичного будиночка на розі Кузнечної й Жилинської бачили в собі і збори представників од усієї України, і студентські запальні зібрання, і тихі наради центрального органа, що потім директивами розходилися по громадах і керували їхньою роботою. Тут Антонович був справді, можна сказати, «мужем совіта» і часто навіть найбільш заплутані справи знаходили щасливий кінець, коли їх торкався Антонович своїм ясним, тверезим розумом, послідовною логікою і вмінням просто підходити до найтяжчих завдань»⁵⁵. На цій товариській роботі найкраще можна було пізнати Антоновича як визначного громадянина й людину. С. Єфремов висловлював упевненість, що не лише у нього самого лишився в пам'яті чарівний образ цього «заразительного», як мовив про нього Павло Житецький, чоловіка⁵⁶.

У 1925 р. С. Єфремов у передмові до публікації «З листів Костомарова до Антоновича» в контексті «історії генерацій» порівнював постаті двох провідників українського руху в різних його часових періодах, твердячи: «Питання про стосунки між Костомаровим та Антоновичем – це не тільки питання про особисті стосунки двох визначних людей. В особах названих істориків маємо заступників двох поколінь – одного, що розпочало громадсько-політичну роботу на українському ґрунті в 40-х роках минулого віку (Кирило-Методієвське брацтво та роля в йому Костомарова), і другого, що прийшло йому на зміну в 60-х роках (хлопоманський рух і, як привідця його, Антонович). Обидва вони стояли кожний на чолі свого покоління і свою визначну ролю зберегали до останніх моментів свого життя, хоч і як мінялися обставини громадської й політичної роботи. Тим самим стосунки між ними виступають далеко по-за рямці особистого життя й набувають великої ваги громадської»⁵⁷. С. Єфремов мусив визнати, що, як не дивно, «...ми не знаємо навіть, коли познайомилися Костомаров і Антонович і в якій мірі ту знайомість підтримували. З праць Костомарова про Антоновича відомі тільки дві, – правда, докладні – рецензії (на «Исторические песни малорусского народа» та «Очерк истории вел. княжества Литовского»); з свого боку Антонович дав посмертну оцінку свого попередника в «Киевской Старине» (Н. И. Костомаров, как историк. 1885. Кн. V). Але це, сказати б, офіційні оцінки, які все ж не дають повної картини взаємин між двома найвизначнішими заступниками початкового періоду нашої історичної думки. Інтимного матеріалу ми, знов кажу, не маємо»⁵⁸. У додатках академік подав три листи Костомарова до Антоновича за 1893 р., писані російською мовою, що збереглися в оригіналах у Комісії для дослідів над громадськими течіями. На думку С. Єфремова, «ці листи показують, як високо ставив Костомаров свого молодшого товариша в науковій роботі, як дорожив його думкою; та, з другого боку, вони ж кидають трохи світла й на інтимну сторону тих стосунків. Діловий зміст листів не закривав і того особистого теплого почуття, що, видимо, зв'язувало двох наших істориків»⁵⁹. Таким чином, праці Єфремова 1920-их рр.,

54 *Єфремов С.* Перед судом власної совісти. Громадська й політична робота В.Б.Антоновича. С. 712.

55 Там само. С. 712–713.

56 Там само. С. 712–713.

57 *Єфремов С.* З листів Костомарова до Антоновича // Україна. 1925. Кн. 3. С. 77–78.

58 Там само.

59 Там само. С. 77–78.

присвячені В. Антоновичу, відрізняються від друківаних на шпальтах періодичних видань 1908–1912 рр. передусім деталізацією фактів, чітким виставленням акцентів щодо окремих періодів його діяльності, сумарним визначенням ролі і місця цього «навчителя» поколінь у громадсько-політичних акціях українства.

Отже, як бачимо, прижиттєвий образ, який творився й культивувався в ході ювілейних урочистостей, позиціонував В. Антоновича як ученого, дослідника, професора, що, як згодом акцентував С. Єфремов у праці «Перед судом власної совісті» (1925), «створив круг себе цілу наукову школу, випустив багато талановитих учнів і наслідувачів». Вірність ідеалам молодості, демократизм у способі життя і шляхетність у поведженні, цілеспрямованість, працездатність, скромність, україноцентризм, стійкість духу навіть у тьмяні для українства часи, уміння органічно поєднувати у своєму житті «науку» й «політику», здатність навчати власним життєвим прикладом та спонукати молодь до націєтворчої праці – такі ідеальні риси В. Антоновича як «узагальненого Іншого» зафіксовані були в некрологах, посмертних промовах, посвятах, сильветках, статтях, есеях, згодом – у споминах, академічних студіях, археографічних публікаціях його «учнів» і шанувальників, творців комеморативного канону після відходу Антоновича у вічність. Повною мірою цей концентрат ідеальних якостей відбився і в єфремовських публіцистичних працях, а згодом і в студіях академічного періоду діяльності.

References

- Buriak, L. I. (2012). *Obraz V. B. Antonovycha u konteksti komemoratyvnykh praktyk XX stolittia. Natsionalna ta istorychna pamiat: Zbirnyk nauk. prats.* Kyiv, Ukraine, 3. pp. 345-371.
- Butych, I. [Retsenziia] (1997): V. B. Antonovych (1995). *Moia spovid. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory.* Kyiv, Ukraine: Lybid. Lviv, Ukraine: ZNTSh. 233, pp. 590-596.
- Antonovych, V. B. (1995). *Moia spovid. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory.* Kyiv, Ukraine: Lybid.
- Vashchenko, V. V. (1998). *Lektsii z istorii ukrainskoi istorychnoi nauky druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia (M. I. Kostomarov, V. B. Antonovych, M. S. Hrushevskiy).* Dnipropetrovsk, Ukraine: Dnipropetrovskiy derzhuniversitytet.
- Habermas, Yu. (1996). *Komunikatyvna diia i dyskurs – dvi formy povsiakdennoi komunikatsii. Pershodzherela komunikatyvnoi filosofii (L. Sytnychenko. Trans).* Kyiv, Ukraine: Lybid, pp. 84-91.
- Hyrych, I. (2012). *Volodymyr Antonovych – avtor kontseptu novoi Ukrainy / Hyrych, I. Mizh naukoiu i politykoiu. Istoriohrafichni studii pro vchenykh-kontseptualistiv.* Ternopil, Ukraine: Navchalna knyha – Bohdan, pp. 30-52.
- Hyrych, I. (2016). *M. Hrushevskiy ta V. Antonovych: tvorchy kontakty ta suspilno-politychni pohliady / Hyrych, I. Mykhailo Hrushevskiy: konstruktor ukrainskoi modernoi natsii.* Kyiv, Ukraine: Smoloskyp, pp. 453-485.
- Hrushevskiy, M. (1909). *Volodymyr Antonovych, osnovni idei yoho tvorchosti i diialnosti. Zapysky Ukrainskoho naukovo-hovarystva u Kyivi.* Kyiv, Ukraine. 3, pp. 5-14.
- Efremov, S. (1908). *Syn Ukrainy. Kievskie vesti,* 68, p. 12.
- Yefremov, S. (2016). *Personalial: Publitsystyka 1899-1917 rokiv («Znachushchi Inshi»: statti, posviaty, sylvetky, nekrolohy, retsenzii, polemika) / Uporiadnyk S. H. Ivanytska. Vol. 1. Zaporizhzhia – Kherson, Ukraine: Hrin D. S.*
- Yefremov, S. (2018). *Personalial: Publitsystyka 1899-1917 rokiv («Znachushchi Inshi»: statti, posviaty, sylvetky, nekrolohy, retsenzii, polemika) / Uporiadnyk S. H. Ivanytska. Vol. 2. Kherson, Ukraine: Vydavnychi dim «Helvetyka».*
- Yefremov, S. (1908). *Zhyvi mertviaky [Antonovych i poliaky]. Rada.* 66. p. 1.
- Yefremov, S. (1912). *Zhytetskyi pro Antonovycha. Rada.* 55, p. 3.
- Yefremov, S. (1925) / *Z lystiv Kostomarova do Antonovycha. Ukraina.* 3, pp. 77-78.
- [Yefremov, S.]. (1908). *Lypovchanyn. V. B. Antonovych na seli. Rada.* 69, p. 3.

- [Yefremov, S.]. (1909). Na rokovyny smerty Vol. Antonovycha. Rada. 55, p 1.
- [Yefremov, S.]. (1908). Na smert Volodymyra Antonovycha. Rada. 59, p. 1.
- [Yefremov, S.]. (1908). Pamiaty uchenoho-hromadianyna [Na smert Vol. Antonovycha]. Rada. 58, p. 1.
- Yefremov, S. (1925). Pered sudom vlasnoi sovisty. Hromadska y politychna robota V. B. Antonovycha. Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilu VUAN. Kyiv, Ukraine. 5, pp. 1-12.
- Yefremov, S. (2002). Pered sudom vlasnoi sovisty. Hromadska y politychna robota V. B. Antonovycha / Yefremov, S. (2002). Vybrane: Statti. Naukovi rozvidky. Monohrafii / uporiad., peredmovna ta prymit.: E. S. Solovei. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka, pp. 704-714.
- Yefremov, S. (2011). Shchodennyk (1.01.1895-4.02.1896). Pro dni mynuli: spohady (1876-1907) / Uporiadkuv., vstup. st. I. Hyrycha. Kyiv, Ukraine: Tempora.
- Zashkilniak, L. [Retsenziia] (1999): Novyi pohliad na ukrainsku istoriohrafiiu XIX – pochatku XX stolittia: V. V. Vashchenko. (1998). Lektsii z istorii ukrainskoi istorychnoi nauky druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia (M. I. Kostomarov, V. B. Antonovych, M. S. Hrushevskiy). Dnipropetrovsk: Dnipropetrovskiy derzhuniversityet, Ukrainskyi humanitarnyi ohliad. Kyiv, Ukraine: 1, pp. 13-23.
- Il'in, E. P. (2009). Psihologija tvorchestva, kreativnosti, odarennosti. Sankt-Peterburg, Russian Federation: Piter.
- Ivanytska, S. (2018). Publitsystychna spadshchyna Serhiia Yefremova v konteksti suspilnykh transformatsii: istoryko-biohrafichni aspekty (kinets XIX st. – 1920 rik): monohrafiia. Kherson, Ukraine: Helvetyka.
- Ivanytska, S. (2013). Ukrainska liberalno-demokratychna elita kintsia XIX – pochatku XX st. v postradianskii humanitarystyti: istoriohrafichni zdobutky ta metodolohichni innovatsii. Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini. Kyiv, Ukraine. 23, pp. 284-316.
- Ivanytska, S., Yermashov, T. (2013). Postat Serhiia Yefremova – publitsysta v ukrainskii postradianskii humanitarystyti. Ukrainska biohrafistyka. Kyiv, Ukraine. 10, pp. 281-307.
- Ivanytska, S., Yermashov, T. (2016). Postat Serhiia Yefremova na storinkakh zhurnalov «Ukrainskyi istoryk»: studii ta dokumenty. Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini. Kyiv, Ukraine. 26, pp. 161-181.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. I. Spr. 8074. Nekrolohy pro V. B. Antonovycha. Ark. 12-36.
- Kirzhaiev, S., Ulianovskiy, V. (1993). Shanuiuyuchy pamiat (Do istorii zbirnyka «Synu Ukrainy»). Synovi Ukrainy: Zb. statei 1906 roku na poshanu prof. V. Antonovycha (fototypne vidtvorennia). Kyiv, Ukraine: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho.
- P. Vartovyi. (1906). Z ukrainskoho zhyttia. Nova hromada, 12, pp. 147-155.
- Pankova, S. Mykhailo Hrushevskiy u tvorenni natsionalnoho panteonu: vystavka pamiaty Volodymyra Antonovycha (1928 rik) / Mykhailo Hrushevskiy. (2019). Studii ta dzherela. Kyiv, Ukraine: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. 2, pp. 66-95.
- Poznanskij, B. (1913). Vospominaniya. Moskva, Russian empire: Tipografija P.P. Rjabushinskogo.
- Ritcer, Dzh. (2002). Sovremennye sociologicheskie teorii. Sankt-Peterburg, Russian Federation: Piter.
- Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiiovych Antonovych/ uporiad. V. Korotkyi, V. Ulianovskiy. (1997). (Vol. 1). Kyiv, Ukraine: Zapovit.
- Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiiovych Antonovych/ uporiad. V. Korotkyi, V. Ulianovskiy. (1997). (Vol. 2). Kyiv, Ukraine: Zapovit.
- Syniavskiy, A. (1928). Z publitsystychnoi diialnosti V. B. Antonovycha: lystuvannia z M. F. Komarovym (1889-1891 rr.). Ukraina, 5, pp. 79-87.
- Ulianovskiy, V. I. (1995). Syn Ukrainy. (Volodymyr Antonovych: hromadianyn, uchenyi, liudyna) / Antonovych V. B. (1995). Moia spovid: vybrani istorychni ta publitsystychni tvory / Uporiad. O. Todiichuk, V. Ulianovskiy. Kyiv, Ukraine: Lybid.
- Yas, O. V. (2010). Nezvychainyi pozytyvist Volodymyr Antonovych. Ukraina kriz

viky: Zbirnyk nauk. prats na poshanu akademika NAN Ukrainy profesora V. Smoliia. Kyiv, Ukraine, pp. 863–892.

Іваницька Світлана Григорівна – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри права та соціально-гуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій (Запоріжжя, вул. Кіашко, 16-б).

Svetlana Ivanytska, Doctor of Historical Sciences (Ph. D. in History), Associate Professor, Head of the Department of Law and Social and Humanitarian Sciences of the Zaporizhzhya Institute of Economics and Information Technologies (Zaporizhzhya, Kyashko Str., 16-b).

VOLODYMYR ANTONOVYCH AS A «TEACHER ... IN LIFE AND A GENERAL MANAGER» IN SERGEY YEFREMOV'S LIFE HEARING

The article analyzes journalistic and memoir materials belonging to the outstanding literary critic, literary critic and publicist Sergei Yefremov (1876-1939) on the basis of methodological tools of social constructivism, generational history and collective memory. The figure of a prominent historian, archaeologist and political activist Volodymyr Antonovich (1834-1908) was in the focus of his attention for a long time. It is proved that the image of V. Antonovich in the categories of «sociology of knowledge» can be defined as «generalized Other» in the individual lifeworld of S. Yefremov. The urgency of the topic under consideration follows from the need for the integration of historiographical interpretations, source material and methodological developments in the field of sociology, psychology, history of mentality. The author of the article tries to draw the reader's attention to such a valuable source as personalized journalism S. Yefremov, and seeks to answer the question of how the figures of the cultural (organizational) and political stages of the Ukrainian movement of V. Antonovich constructed his jubilee image, as the commemorative canon was formed, finally, which transformations of the image occurred in the 1920s. It is concluded that in the analyzed texts of S. Yefremov the following qualities of V. Antonovich as «teacher of generations» were fixed, such as fidelity to the ideals of youth, life democracy, nobility, purposefulness, work ability, modesty, Ukrainian-centeredness, stability of spirit, ability to organically combine «science» and «politics» in their lives, the ability preach by their own example and to encourage young people to work in the nation. The evolution of S. Yefremov's views from the 1900s of journalistic writings to the academic studies of the 1920s was traced.

Key words: S. Yefremov, V. Antonovich, journalism, «generalized Other», generation, memorial practices, social constructivism.

Дата подання: 28 травня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3367496